

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент, здобувач кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — логіка, логічна аналітика філософії науки.

РАЦІОНАЛЬНА КОМПОНЕНТА КОНЦЕПЦІЇ АРИСТОТЕЛЯ

Сучасне осмислення критеріїв раціональності наукового знання, що заглиблюється у певний культурний контекст, є можливим лише за умов проведення порівняльного аналізу сучасного стану справ у цій галузі з більш ранніми концепціями, зокрема з поглядами геніального античного філософа Аристотеля.

Актуальність теми дослідження. Якою з позицій сучасної неklasичної науки є точка відліку раціональності у пізнанні? «Раціональне вперше в історії розумового розвитку людини було усвідомлене у вигляді логічного поняття» [1, с.191], — стверджує відомий науковець Б.О. Кістяківський. Поділяємо цю точку зору і на підставі вищезазначеного вважаємо, що історичну реконструкцію будь-якої наукової чи філософської проблематики у площині раціональності доцільно розпочинати з аналізу творчого доробку визначного мислителя Античності, засновника традиційної логіки — Аристотеля. Праці цього науковця виступають як абсолютизований, ідеальний початок координат для аналізу широкого кола філософських та наукових проблем. Не є винятком і проблема раціонального у пізнанні.

Різноманітні аспекти творчості Аристотеля аналізуються в працях численних вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема В. Асмуса, А. Доброхотова, Б.Г. Кузнецова, В. Омелянчика, Дж. Сьорля, Б. Рассела, В. Татаркевича, А. Чанишева та ін.

Метою цього дослідження є аналіз раціональної компоненти концепції Аристотеля. Для досягнення мети у статті розв'язуються такі завдання:

— з'ясувати особливості функціонування системи раціонального та емпіричного знання у поглядах Аристотеля;

— показати, що традиція «антираціоналізму» притаманна раціональному науковому знанню античного періоду.

Витоки раціональності можна знайти в концепціях багатьох давньогрецьких філософів. Вони вважали, що буття наділене достатньо фундаментальним реальним підґрунтям, оскільки розум аналізує в навколишньому світі те, що відповідає його логічній функції, ототожненню, встановленню ізоморфізмів між окремими враженнями та уявленнями, з одного боку, та множині ототожнених, загальних елементів, з другого. Найбільш узагальненим ототожненим елементом вважається субстанція. Ще за часів античності виділяється тенденція онтологізації раціоналізму, тобто зближення розуму та буття. Б.Г. Кузнецов приписує античній атомістиці статус прообразу раціоналізму: «Світ атомів, що рухаються, може бути осягнений розумом, розум ідентифікує емпіричні враження, групує їх у класи, вводить загальні поняття, в яких нівелюються індивідуальні відмінності. Осягнення світу є неможливим без такої ідентифікації, що вносить порядок у світ безпосередніх вражень. Але в цій ідентифікуючій та впорядковуючій функції розум ще не виходить за межі того, що в ХІХ столітті було назване розсудком. Розум у власному смислі, у своїй функції, що не зводиться до розсудку, враховує індивідуальні відмінності, які ламають та деформують старі ототожнення та розмежування, модифікують старі поняття й роблять раціоналізм невіддільним від його сенсуалістичного акомпанементу. Ця складна структура реального і такого, що пізнає реальність раціоналізму, вже входить до основного образу античної атомістики — в образі атома, що рухається, але залишається тотожним самому собі» [2, с.33].

Античній науці та філософії приписують, насамперед, інваріантні риси. Водночас на підставі ретроспективного аналізу з точки зору сучасності можна стверджувати, що тогочасні теорії, окрім зазначеної компоненти, містять у латентній формі компоненту пошуку апорій, що

не вкладаються в існуючу картину світу [2, с.20-21]. Ми прагнемо показати в цьому дослідженні, що традиція «антитрадиціоналізму» притаманна раціональному науковому знанню від античних часів.

Раціональну спрямованість концепції Аристотеля виділяє В. Татаркевич, який зазначає: «У теорії пізнання аристотелізм є твердженням, що походження пізнання — емпіричне, але його висновки — раціональні. Знаходити емпіричне шляхом раціонального знання — це аристотелізм» [3, с.141].

З філософією Аристотеля пов'язують зародження фундаментального підходу до розуміння раціональності як експлікації діяльності розуму в гносеологічних процедурах та нормативному мисленні [4].

Аристотель зазначає, що виключно людям притаманні риси раціональної діяльності. Він навіть називає їх раціональними тваринами. З цього можна було б посміятись, але з точки зору логіки, саме суттєва ознака «раціональність» формує поняття «людина», виокремлюючи її серед інших видів живих істот. Раціональність у концепції Аристотеля є однією з фундаментальних пізнавальних здібностей людей разом із зором, мовою тощо [5, с.63].

Проаналізуємо експлікацію раціонального у праці Аристотеля «Метафізика». «Всі люди від природи прагнуть до знань. Підтвердженням цьому слугує потяг до чуттєвих сприйнятів: адже незалежно від того, чи є від них користь, їх цінують заради них самих» [6, с.85]. Аристотель відокремлює знання від відчуттів, вказує на їх нетотожність. Разом із тим, будь-яка гносеологічна процедура, на думку Аристотеля, починається саме з них. Стосовно методології, то науковець впевнений в існуванні єдиних, універсальних шляхів гносеологічного осягнення як світу в цілому, так і людини: «Форми і закони буття та мислення є тотожними за своєю суттю й мають одне і те саме джерело» [7, с.98]. У сфері гносеології Аристотель виокремлює різні онтологічні прошарки. Так, він стверджує, що «матерія сама по собі не може бути пізнаною. З одного боку, існує матерія, що сприймається почуттями, а з другого — та, що сприймається розумом, наприклад, об'єкти математики» [8, с.207]. Він розуміє переваги розуму в гносеологічних процесах і щодо чуттєвого пізнання зазначає, що «це річ легка, і будь-яка мудрість у ній відсутня» [8, с.121]. Особливе значення у концепції Аристотеля відводиться першопочаткам, які вивчаються в рамках філософії і які пізнати найважче: «Першопочатки є найбільш складними для пізнання, ... але вони краще за все сприймаються думкою» [9, с.103].

Аристотель аналізує наукове знання, яке відокремлює від досвіду, думки та мистецтва. За предметом він ототожнює його зі знанням про загальне, необхідне, таке, що існує вічно або в більшості випадків. Саме наукове знання дозволяє виокремити істину в її вищих підставах. Він виділяє основне завдання науки як дослідження сутності факту [10, с.38]. Одним з основних положень, на яке має спиратися раціональне знання, Аристотель вважає закон логічної несуперечності, який він називає першоаксіомою: «одне й те саме не може існувати й не існувати» [9, с.100]. За Аристотелем, знання загального не з'являється завдяки знанню одиничного, але виявляється саме завдяки одиничному. Науковець вказує, що більш мудрим є той, хто володіє знаннями в їх загальній формі. Аристотель виділяє окремо мудрість та розум. Під мудрістю він розуміє знання та інтуїцію найбільш цінних за своєю природою речей. Розум же може існувати окремо, самостійно, незалежно від почуттів.

У концепції Аристотеля, зазначає Б.Г. Кузнецов, виключеним з картини світу, тобто зі сфери раціонального, є все те, що принципово не може бути об'єктом чуттєвого сприйняття — нескінченний, пустий простір, але все інше утворює єдину цілісну систему, будь-який елемент якої може бути осягнений за допомогою почуттів. Ця загальна схема будови світу й утворює *ratio* світу, його розум та логіку. На думку Аристотеля, слід розрізняти абстрактний та конкретний аналіз буття як відображення зв'язку раціоналізму з наукою. У науковому пізнанні Аристотель віддає перевагу розумові, тобто, по суті, обстоює раціоналістичний шлях пізнання. В Аристотеля раціональність тісно корелює з логікою та аналітикою.

Одним з фундаментальних понять в грецькій філософії є поняття «*logos*», що вперше використовується в Піфагором та Гераклітом. Цей термін означає формулу, доведення, пояснення, міру, слово. Термін «логіка», мабуть, є похідним від «*logos*». Логіка — це наука про

логос. Універсальним гносеологічним методом, органом пізнання Аристотель вважає логіку, яку називає аналітикою. Логіка містить критерії для класифікацій та доведень. Саме тому Аристотель розглядає її як гносеологічний інструмент доведення й пізнання, на який повинні спиратись наукові дослідження. Вищесказане доводить, що в доробку Аристотеля аналітичність присутня в чистому вигляді. Згідно з тлумаченням Б. Рассела [11, с.138], саме в такому значенні Аристотель вживав термін «органон», говорячи про логіку.

Аналіз форм доведень Аристотель називав «аналітикою». Сучасний дослідник В.В. Соколов вважає, що в найбільш диференційованій філософській античній системі Аристотеля процес раціоналізації світогляду досяг кульмінації. У системі Аристотеля понятійні гносеологічні прийоми, які були піддані детальному осмисленню, утворили логіку як особливий розділ філософії, який повинен передувати всім іншим її розділам. З думкою В.В. Соколова можна погодитись лише частково, адже поза межами його уваги залишається важлива сфера досліджень Аристотеля — сфера аналітичного. До речі, саме з доробком Аристотеля можна пов'язувати появу феномена аналітики. Щоб підтвердити наведену думку, звернемося до робіт науковця. «Дослідження суцього як такого й того, що йому як такому притаманне, є справа однієї науки (analitika — Л.Ш.) й що ця ж наука досліджує не тільки сутності, але й те, що їм притаманне: ... ціле й частину й тому подібне» [8, с.124]. Саме науку про сутність Аристотель схильний вважати мудрістю. Кінцевою метою пізнання Аристотель вважає вивчення першопричин, сутності речей, коли нам відомо, що являє собою певна річ. Його мета — мати можливість вказати найбільш достовірні основи. Аристотель визнає існування феномена найбільш достовірних основ будь-чого, відносно яких неможливо помилилися в силу їх достовірності. Термін «logos» використовується Аристотелем для відображення не тільки задуму, сутності досліджень, але й їх форми. Можна розглядати таку типологію гносеологічного опрацювання будь-якої проблеми Аристотелем:

— вивчення через доведення (у доробку Аристотеля доведення вперше стало об'єктом дослідження);

— вивчення через дефініцію (Аристотель виокремлює особливу важливість апіорного виявлення та вивчення складових частин дефініції);

— вивчення через наведення.

Раціональність в Аристотеля пов'язана з логікою, аналітикою, з міркуваннями, з доведеннями, із силогізмами. Врешті-решт, це методологія побудови міркувань. Тому для впевненого осмислення методу Аристотеля не можна аналізувати його у відриві від силогістики. Відомо, що Аристотель у праці «Органон» досить фундаментально розглядає класифікацію силогізмів. Складовими цієї класифікації є такі положення:

1. Для розв'язування наукових проблем найбільш адекватним є використання наукового силогізму. Саме логіка вивчає наукові доказові силогізми. У міркуваннях означеного виду засновки є необхідно істинними висловлюваннями. Аристотель вважає, що «до ... необхідного належить доведення, тому що якщо щось безумовно доведено, то інакше вже не може бути» [8, с.151]. Якщо вихідне знання є недостовірним, тобто засновки є лише правдоподібними, то в такому випадку міркування може набувати вигляду діалектичного силогізму. Цей вид силогізмів може використовуватись «відносно тотожного та відмінного, схожого та несхожого, [однакового] та протилежності, а також попереднього та наступного» [8, с.100]. Згідно з Аристотелем, цей вид силогізмів найчастіше використовується в наукових дискусіях та приватних розмовах.

2. Якщо для перемоги в суперечці при побудові міркувань використовуються хибні засновки, то маємо справу з суто еристичними силогізмами.

3. Значною мірою корелюють з еристичними софістичні силогізми, в яких також можуть використовуватися неявно хибні засновки. Певним чином відмінною є мета, з якою можуть бути використані такі міркування. У першу чергу, це доведення мудрості за будь-яких умов.

Науковці Нового часу, зокрема Г. Лейбниц, досить високо оцінювали «Органон» як працю, в якій Аристотель «дав взірць великого таланту, здатного до відкриття найпотаємніших істин та доведень» [12, с.194]. Лейбниц вважав, що логіка Аристотеля надає адекватні засоби для

спростування помилок у міркуваннях. Для цього необхідно досліджувати підстави відповідно до правил. Саме в правилах зафіксовані засоби, за допомогою яких можна сказати, чи містить підстава помилки згідно з формою чи згідно зі своїми засновками, які ще не підтверджені фундаментальними доведеннями.

У науковому доробку Аристотеля слід виокремити логічну теорію модальностей як складника раціонального знання, що є актуальною в руслі пропонованого дослідження. Ця теорія є, мабуть, найпершою спробою аналізу деяких важливих ідей, що стосуються аналізу основних модальностей: «необхідності», «неможливості», «можливості» та «випадковості» як раціональних категорій. «Дійсність» Аристотель визначає як єдність матерії і форми, мети та її досягнення. «Необхідність» науковець трактує як «те, що не може бути інакшим» [13, с.312]. Цьому вченому належить досить фундаментальна класифікація модальності «можливість», яку можна вважати джерелом деяких сучасних філософських та логічних ідей. Дефініція «можливості» в Аристотеля здійснюється через поняття «сили» дійсності, що корелює зі значимістю та її смислом. Учений порушує філософську проблему про існування істинних випадкових подій. Міркування Аристотеля про випадковість експлікуються в спробі побудови логічної теорії щодо майбутніх подій. Він вважає, що події, які стосуються майбутнього, мають рівні можливості відбутись або не відбутись. Вчений не вирішує цю проблему, оскільки за античних часів не існувало адекватних логічних засобів. Але можна стверджувати, що він схиляється до позитивної відповіді на поставлене запитання. Підтвердження цієї думки знаходимо в роботі «Про тлумачення». Вчений сьогодні розглядає висловлювання «Завтра відбудеться морська битва» та «Завтра не відбудеться морська битва» як істинні випадкові. Аристотель виокремлює три такі види «можливості»:

- можливість як більш слабкий ступінь необхідності;
- дійсна можливість як те, що найчастіше трапляється. У такому розумінні можливість певною мірою протиставляється необхідності. Деякі дослідники (П. Попов) визнають саме цю модифікацію можливості найадекватнішою логічній системі Аристотеля;
- невизначена можливість, або випадковість, має місце, якщо поряд з висловлюванням «можливо, що $a \in b$ » однаковоможливим є висловлювання «можливо, що $a \notin b$ ». У праці «Перша аналітика» Аристотель визначає випадковість таким чином: «... випадковим я називаю те, що хоч і не є необхідним, але якщо прийнято, що воно має місце, то з цього не випливає нічого неможливого» [13, с.53-54].

Висновки. Гносеологічна концепція Аристотеля за своєю сутністю є раціоналістичною. Вона залучає до своєї орбіти засоби логіки, аналітики, що використовуються для аналізу та класифікації різноманітних міркувань людей. Разом з інваріантною компонентою наукового знання вона містить певні новації, що в Аристотеля експлікуються в дослідженнях модальних міркувань. Ця проблематика знайшла своє вирішення тільки в модальній логіці ХХ століття.

Література

1. *Кістяківський Б.О.* Раціональне та ірраціональне у праві // Кістяківський Б.О. Вибране. — Київ, 1996.
2. *Кузнєцов Б.Г.* Разум и бытие: Этюды о классическом рационализме и неклассической науке. — М., 1972.
3. *Татаркевич В.* Історія філософії: В 4 т. — Т.1. Антична і середньовічна філософія / Пер. з пол. А.Шкраб'юка. — Львів, 1997.
4. http://www.stavedu.ru/_docs/pdf/vuz-chursin/_confer/cyclesX/1/11.pdf
5. *Серль Дж.* Рациональность в действии: Пер. с англ. А.Колодия, Е.Румянцевой. — М., 2004.
6. *Доброхотов А.Л.* Категории бытия в классической западноевропейской философии. — М., 1996.
7. *Гриненко Г.В.* История философии. — М., 2004.

8. *Аристотель*. Метафизика: Пер. с греч. А.В.Кубицкого // *Аристотель*. Соч.: В 4 т. — М., 1976. — Т.1.
9. *Чанышев А.Н.* Аристотель. — М., 1981.
10. *Асмус В.* Метафизика Аристотеля // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. — Т.1. — М., 1976.
11. *Рассел Б.* Мудрость Запада: Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами: Пер. с англ. О.Н.Орнатской. — М., 1998.
12. *Лейбниц Г.В.* О приумножении наук: Пер. с лат. Г.Г.Майорова // *Лейбниц Г.В.* Соч.: В 4 т. — М., 1982. — Т.1.
13. *Аристотель*. Первая аналитика: Пер. с греч. Б.А.Фохта // *Аристотель*. Аналитики. — Минск, 1998.

Надійшла до редакції 6.06.2006 р.